

УДК 930.251:930

Л. Ф. ПРИХОДЬКО*

**ФОНДУВАННЯ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ:
ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ**

У статті на основі широкого кола історіографічних джерел розглянуто історію становлення і особливості розвитку дослідження проблем фондування архівних документів.

Ключові слова: фондування; архівний документ; архівний фонд; класифікація архівних документів; систематизація архівних документів; Національний архівний фонд.

XXI ст., яке утверджується, активізує інтелектуальні пошуки людства, спонукає його до переосмислення історії, колишніх злетів і падінь, сучасних реалій з метою формування теоретичного образу майбутнього. В Україні цей процес набув багатопланового характеру в контексті розбудови державності, культуротворення, істотних зрушень в національній свідомості українських громадян. У широкому розумінні мова йде про окреслення наявних і можливих способів усвідомлення власного минулого, вітчизняного і світового досвіду на засадах міждисциплінарності, відходу від лінійної історії, впровадження багатовимірних моделей суспільного розвитку, котрі б розумно поєднували етнонаціональні та універсалістські чинники аналізу. Людський поступ завжди був і залишається поєднанням культурних капіталів як окремих народів, так і всього людства в цілому. Відтак, завдання полягає у тому, щоб загальнолюдські здобутки перенести на національний ґрунт, а досягнення свого народу, своєї країни нерозривно пов'язати з течіями загальнолюдського життя¹.

Минуле значною мірою актуалізується завдяки зверненню до історичних джерел – фундаментального елементу наукового знання. Їх значення незмірно зростає, набуває глибинного, відповідального змісту, чим більш значні зміни відбуваються у бутті народу, чим нагальнішою стає перебудова складу його історичної пам'яті – підґрунтя національної свідомості та сприйняття власної історії. Не викликає сумніву, що українська гуманітаристика не вийде на світовий рівень без використання потужного наукового потенціалу документальних масивів вітчизняних архівосховищ.

* *Приходько Людмила Федорівна* – кандидат історичних наук, завідувач відділу архівознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

У цьому сенсі надзвичайно важлива роль належить Національному архівному фонду (далі – НАФ) – одному з найбільших багатств українського народу, істотної складової вітчизняної й світової культурної спадщини та інформаційних ресурсів суспільства. Документи НАФ становлять основу формування цілісної, об’єктивної картини вітчизняної історії, від найдавніших часів до сьогодення, виявлення істотних прикмет української культури у сфері легітимних інституцій та правових уявлень, у ділянці релігійного життя, у колі інтелектуальних, мистецьких пріоритетів. Однак, самі по собі архівні документи – це тільки “будівельні блоки”, що формують фундамент для відтворення й аналізу минулого. Саме факт наукового опрацювання дослідником архівного документа, яке може здійснюватися за різними напрямками, публічне інформування через канали соціальної комунікації про його результати, і, таким чином, включення цього документа до сукупності, що утворює так зване джерельне поле проблеми (теми), є одним із найсуттєвіших чинників, що фіксує стан досліджуваного документа як історичного джерела². Слід також підкреслити, що надзвичайно важливого значення для повноцінного запровадження архівних документів до наукового і суспільного обігу набуває не лише забезпечення для користувача безпосередньо фізичного доступу до необхідних для нього джерел (отримання ним первинного документа або його копії у читальному залі архіву), але й створення умов інтелектуального доступу до інформації про даний архівний документ та його зміст через документальні архівні інформаційні системи, що охоплюють документи вторинного рівня (довідковий апарат, публікація документів у спеціальних збірках текстів, довідкові видання) як у традиційному друкованому вигляді, так і у формі баз даних загальнонаціонального рівня. З цього починається обіг інформації в суспільстві, а від її повноти, вичерпності, оперативності, як відомо, залежить подальша коректність даних, що сконцентровані в архівних документах і закладають фундамент гуманітарного знання, вивчення суспільно-політичних та історико-культурних процесів. Отже, створення найсприятливіших умов для використання документів НАФ та їх інтелектуального супроводу, поряд із забезпеченням якісного формування НАФ і його збереженості, є головними, взаєпов’язаними між собою завданнями архівних установ України³. Їх вирішення значною мірою залежить від фондування документів НАФ. Під поняттям “фондування архівних документів” розуміють визначення або уточнення фондової належності документів, утворення архівних фондів, надання їм назв та встановлення їхніх хронологічних меж. Це здійснюється на основі застосування певних архівних технологій щодо вивчення складу, змісту та діловодного оформлення документів.

Актуальність тематики статті визначається низкою чинників. Фондування є важливою, невід’ємною складовою організації документів

НАФ на внутріархівному рівні, виконує структуроутворюючу функцію з метою розмежування двох основних видів ретроспективних документальних комплексів – архівних фондів офіційного походження і особового походження. Фондування архівних документів тісно пов'язане з комплектуванням, особливо з експертизою цінності архівних документів і обліком, а також зі створенням довідкового апарату. Разом із іншими архівними процесами, фондування забезпечує цілісність та підтримку високого інформаційного потенціалу архівних фондів, надійність пошуку необхідних користувачу релевантних і репрезентативних документів, якість використання ретроспективної інформації, зокрема, рівень її джерелознавчого аналізу. Адже документи, що становлять суспільний та науковий інтерес, не тільки значно легше знайти у тому оточенні, в якому вони виникли, але й з більшими повнотою і ступенем доказовості їх досліджувати та інтерпретувати. Значення фондування зростає у зв'язку з необхідністю забезпечення інтелектуального доступу до інформації про конкретний архівний документ через архівні інформаційні системи, орієнтовані на знання точних найменувань, характеру і хронології діяльності фондоутворювача.

Для пояснення суті проблеми необхідно розглянути історію становлення та розвитку фундаментального поняття архівознавства – “архівний фонд”.

Що воно означає, звідки походить, як змінювалося його розуміння протягом тривалого часу? Відповіді на ці питання неможливо звільнити по-перше від епохи, по-друге – від конкретного науково-практичного досвіду, які разом його формували, і по-третє – від традиції, з якої воно виростало. Ці три окремі чинники – епоха, досвід і традиція визначали внутрішній змінний зміст та історичну конфігурацію цього поняття, породжуючи й санкціонуючи певні теоретичні та практичні підходи в архівній справі.

Перші вагомі пропозиції щодо наукових форм осмислення сутності поняття “архівний фонд”, визначення критеріїв його найбільш раціональної організації з'явилися в Західній Європі у першій половині XIX ст. на тлі бурхливих політичних подій, утвердження і поширення у сфері економіки капіталістичних відносин, становлення потужних держав нового типу, з власною системою органів влади та управління. Загалом архівна практика в означений період зазнала відчутних змін, що виявилися своєрідною формою “увічнення” певних потреб і уподобань епохи, яка їх породила. Поштовхом до іновацій в архівній справі на європейському континенті став зрослий попит у нових політичних і соціально-економічних умовах на архівні джерела, суттєве підвищення їх статусу. Найважливіші документальні пам'ятки концентрували в собі цінні свідчення про минуле народу, забезпечували правові, майнові та інші інтереси країни або індивідуума. До них посилювалася увага з боку

владних структур, вони стали об'єктом державної політики, яка впродовж XIX ст. не раз змінювалася, удосконалювалася і ускладнювалася відповідно до розуміння владою і суспільством значущості архівної інформації. Законодавчі та нормативні акти, що від кінця XVIII ст. поступово нагромаджувалися у правових системах західноєвропейських країн, торкнулися практично всіх аспектів розбудови архівної справи, зокрема, встановлення загальних правил і методів роботи архівів, концентрації архівного матеріалу, розбирання та впорядкування архівних фондів, знищення старих архівних справ, зберігання архівних документів, створення довідкового апарату до них, публікації спеціальних довідкових посібників (описів, путівників, оглядів), вирішення питань будівництва і технічного облаштування архівосховищ, започаткування архівної освіти⁴.

Становлення поняття архівного фонду було тісно пов'язане з централізацією архівної справи, створенням державних архівів та інших установ архівного типу з правом постійного зберігання архівних документів, визначенням їх статусу та підпорядкованості, формуванням складу і структури. Поява в Європі державних архівів у перспективі мала позитивні наслідки для формування національних архівних систем. Адже їх діяльність сприяла впорядкуванню зростаючого, внаслідок здійснення урядових реформ і перебудови структури органів державної влади та управління, обсягу документів, подоланню хаосу в царині національної історико-культурної документальної спадщини, деструктивних процесів у роботі архівосховищ, спричинених революційними подіями або іншими соціальними катаклізмами, удосконаленню їх діяльності.

У правовій системі та суспільній думці виразно відбився подвійний характер статусу державних архівів, з одного боку – як “арсеналів влади”, невід’ємної складової державного апарату, цілковито підпорядкованої його завданням і змісту роботи, з іншого – як публічної наукової інституції – “лабораторії історії”. Цей бік діяльності державних архівів мав багатогранний характер і був репрезентований, не тільки безпосередньо, обслуговуванням дослідників, але й такими важливими і перспективними напрямками, як розроблення науково-теоретичних й практичних основ архівної науки, плідною співпрацею з науковими установами та товариствами, підготовкою археографічних студій. Часом архіви відігравали роль наукових центрів з координуючими функціями. Слід додати, що у роботі державних архівів брали участь і залишили яскравий слід визначні представники європейської інтелектуальної еліти, істотно впливаючи своїми науковими пошуками на поступ архівознавчої думки у XIX ст. Найхарактернішою прикметою у цьому контексті необхідно відзначити вплив на діяльність архівів історичної науки,

яка переживала на початку XIX ст. період піднесення, інституалізації, збагачувалася глибоким науково-теоретичним змістом.

Велика Французька революція, національне пробудження поставили на порядок денний проблеми суспільного устрою, влади, власності у державі, ролі особистості, активізувавши увагу інтелектуалів до минулого, зумовлену їх прагненнями знайти причини драматичних суспільних конфліктів кінця XVIII ст. Громадський і моральний клімат, що оточував інтелектуальне життя Європи на початку XIX ст., стратегічне партнерство філософії та історичної науки в осмисленні минулого й тогочасних подій народили такий своєрідний інтелектуально-культурний феномен як Романтизм, який охопив сфери мислення і творчості, позначився на розвитку науки, культури, освіти, а також архівної справи. Акценти, що їх розставляв у суспільному житті й культурі Романтизм, визначили нове тлумачення “сенсу історії” та покликання “народу-нації”, закладали підвалини нових підходів в історіописанні. Стрижень змін в історіописанні базувався на великій зацікавленості істориків архівними джерелами, їх пієтету перед офіційним свідченням – документом. Зокрема, до середини XIX ст. тотальну перевагу дослідники надавали паперам королівських канцелярій та урядових архівів, тобто, актам нормативно-правового та дипломатичного змісту. Пізніше, в останній третині XIX ст., їхня увага була сконцентрована на актах приватних угод, заповітах, протоколах різноманітних судових інституцій та фіскальних переписах. Це було цілком закономірною ознакою. Адже XIX ст. поширило під впливом раціоналізму, сцієнтизму і позитивізму новий ідеал науковості, який мав відповідати постулатам об’єктивності, універсальності, критеріям ясності та логічній послідовності опису з усталеними правилами опрацювання джерел, побудові узагальнень і висновків на основі збирання і зіставлення незаперечних фактів. Історична наука, насамперед, мала спиратися на “об’єктивне джерело”, а таку роль найліпше виконували архівні документи, зокрема, акти публічно-правового характеру, які можна було укласти в певні ряди різноаспектних повідомлень про життя суспільства⁵.

Одну з перших схем організації архівних документів було запропоновано французькими архівістами А. Г. Камю і П. Дону наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст. З точки зору практичної постановки питання їх автори обстоювали необхідність розподілу архівних документів за принципом пертиненції (приналежності, від латинського *pertineo* – належати, мати відношення, сприяти) і заздалегідь розробленими схемами класифікації. Суть такого підходу полягала у впорядкуванні документів за тематичними групами та підгрупами, з порушенням цілісності фондів та історично сформованих між документами зв’язків. Потім ці групи та підгрупи формувалися у вигляді секцій, далі кожна секція розбивалася на дрібніші серії. Часом серій виникало так багато,

що для їх позначення навіть бракувало алфавіту, і тому архівісти змушені були застосовувати дві або три літери⁶. Ця класифікація виникла під впливом провідних на той час схем систематизації наукового знання і була застосована для частини документів Національного архіву Франції (за 1789 р.), а також в архівах з невеликими документальними масивами.

Значне зростання обсягів документів унаслідок реформування державного апарату і його системи діловодства, потреби історичної науки в істотному розширенні джерельної бази вимагали пошуку нових, ефективніших шляхів організації документальних комплексів архівів. Вагомий внесок у вирішення цих питань зробив Ф. Гізо, плідний історик, автор “Дослідів з історії Франції”, “Історії цивілізації в Європі”, тритомної історії англійської революції та ін., активний політичний і державний діяч другої чверті – середини XIX ст.. У своїх працях він проявив себе вмільним системістом, якому властиве ґрунтовне опрацювання і узагальнення значного за обсягом фактичного матеріалу. Високо оцінюючи роль історичних джерел, учений розробив масштабний проєкт, націлений на збирання та публікацію документів з історії Франції і прагнув до його реалізації максимально задіяти державні, відомчі та особисті архіви⁷. Під егідою Ф. Гізо у 1834 р. при Міністерстві народної освіти Франції, яким він на той час керував, було засновано Історичний комітет*. Ця установа виступила ініціатором і промотором широкого спектру нормативно-методичних документів щодо впорядкування документальних комплексів державних архівів, а також здійснила значні видавничі програми, зокрема, публікацію документів парламенту, грамот середньовіччя і офіційного листування XV–XVII ст. з питань зовнішньої політики і внутрішнього управління країною, збірок документів окремих державних діячів, започаткувала видання документів Міністерства закордонних справ Франції. В інструкціях, які розсилав Комітет своїм кореспондентам у департаментах, постійно зверталася увага на пошук цінних архівних джерел, насамперед, з політичної та соціально-економічної історії Франції. Також вони містили конкретні вказівки стосовно ознак, що дозволяли виокремлювати архівні документи від матеріалів бібліотек. Ф. Гізо уважно стежив за розвитком архівної справи держави. Особливо він опікувався становищем архівів департаментів, які містили цінні джерела з історії Великої Французької революції, про діяльність місцевих установ у XVIII ст. – на початку XIX ст. і регулярно, на відміну від Національного архіву Франції, поповнювалися новими надходженнями. Однак рівень організації їх до-

* Упродовж своєї діяльності ця установа неодноразово змінювала назву, в її структурі утворювалися різні самостійні комітети. З 1881 р. установа мала назву “Комітет історичних і наукових робіт”.

кументальних масивів вимагав суттєвого реформування. Історику вдалося знайти розуміння і підтримку щодо вирішення цих питань з боку тодішнього міністра внутрішніх справ Франції Дюшателя⁸.

Важливим і перспективним документом не тільки на користь архівів департаментів, але й загалом для розвитку архівної справи Західної Європи стала “Інструкція про впорядкування і класифікацію документів архівів”, затверджена 24 квітня 1841 р. особливим циркуляром Міністерства внутрішніх справ Франції. У ній вперше встановлювалися нова класифікаційна одиниця – “фонд” та істотно новий базовий підхід в його організації – принцип “поваги до фонду” (“respect de fonds”). В інструкції фондом визнавалася сукупність документів, що відклались у результаті діяльності установи, корпорації, окремої особи або родини, фонд заборонялося розділяти, змішувати з документами іншого походження. Ці концептуальні засади були розроблені французьким істориком-архівістом Н. де Вайї та обґрунтовано ним у доповіді на засіданні Археографічної секції на початку 1841 р. На його глибоке переконання, класифікація за фондами не тільки окреслювала зв’язки між архівними документами на підставі їх походження, але й сприяла встановленню єдиного та раціонального порядку організації документальних масивів. Адже за умови будь-якої іншої організації фондів існував великий ризик не знати, де знаходиться даний документ⁹. Задекларована в інструкції сума ідей, заклала підвалини новітніх наукових і практичних підходів до фондової організації архівних документів. І все ж низка важливих питань, зокрема, врахування історично сформованих між документами інформаційних зв’язків, збереження внутрішньої структури фондів залишилися поза її межами. Прихильники “respect de fonds” наголошували на необхідності збереження цілісності архівних фондів, їх неподільності, однак вирішення спектру питань щодо організації документів на внутріархівному рівні залишали за архівістом, який мусив сам, на власний розсуд, знайти для цього найбільш прийнятну систему. На практиці в архівах продовжували об’єднувати фонди в тематичні серії, а відтак, їх цілісність свідомо руйнувалася. Це часто стосувалося політичних документів різних установ, з яких утворювали колекції, але архівістами вони визнавалися, як фонди. Варто відзначити, що французький досвід не здійснив розмежування між поняттями “фонд” і “колекція”, між поняттями приналежності документів і походження документів. Тому зміст поняття “архівний фонд”, особливо у контексті його походження, продовжував залишатися в центрі уваги архівістів Західної Європи упродовж другої половини XIX ст.

Принцип “поваги до фонду” був істотно переосмислений у Німеччині, де архівісти на його основі створили свій напрямок в організації архівних документів. Він базувався на принципі провенієнції (похо-

дження, від латинського *proventio* – народжуватися, виникати, походити) і передбачав обов’язкове врахування генетичних зв’язків документів з установою, у процесі діяльності якої вони виникали та відкладалися. Термін “фонд”, котрий вважався здобутком французької архівістики, німецькими архівістами не був сприйнятий. Замість нього вони запровадили термін “Bestand” (від німецького – усталеність)¹⁰. Функцію його тлумачення виконував принцип походження, що відображав генетичний зв’язок фонду, як цілісної сукупності документів з його фондоутворювачем і слугував науковою підставою для їх класифікації. На практичному рівні це означало, що архівний фонд за своїм змістом має відповідати своєму фондоутворювачу, бути чітко відмежованим від будь-якого іншого фонду, а його класифікацію необхідно здійснювати з обов’язковим урахуванням порядку групування документів, котрий історично склався у діловодстві відповідної установи. Обґрунтування і запровадження цього принципу в практику діяльності архівів пов’язано з іменем Г. Зібеля, історика, директора державного архіву Пруссії¹¹. Він вийшов із наукової школи Л. Ранке – професора Берлінського університету, офіційного історіографа Пруссії, “батька німецької класичної історії”, наставника більшості визначних німецьких істориків ХІХ ст. і успадкував від свого вчителя велику повагу до історичних джерел та культ держави, у розумінні її як прояву вищого досягнення людської спільноти й підсумку цивілізаційного прогресу. Глибоке усвідомлення Г. Зібелем визначальної ролі принципу походження базувалося на його джерелознавчих зацікавленнях, ґрунтовних знаннях особливостей функціонування державного апарату, розумінні цінності діловодних паперів. У своїй праці “Про закони історичного розвитку” (1866) він наголошував, що кожний такий документ є певною частиною реального історичного процесу, а в сукупності вони розкривають його становлення і зв’язки¹². Слід також враховувати, що історик у своїх наукових пошуках спирався на добре організовані реєстратури (канцелярії, архіви) установ Пруссії, в яких система фондоутворення, знаходилася, так би мовити, на поверхні. Вперше науково продуктивні ідеї стосовно змісту провенієнцпринципу та механізму його запровадження в архівну практику вчений виклав у розробленому ним 1884 року проекті “Правил упорядкування документів таємного державного архіву”, якому згодом було надано нормативне значення. У документі заборонялося порушувати історично сформовану внутрішню структуру документів установи, її цілісність.

Принцип походження відкривав широкі можливості для розроблення загальних підходів до вирішення багатьох завдань архівознавства і архівної справи. Однак розроблена у Німеччині його форма мала обмежений характер, оскільки переважно набула рис реєстратурпринципу, що передбачав обов’язкове збереження структури фонду у тому вигляді

ді, в якому вона сформувалася в реєстратурі установи, незважаючи на всі можливі її недоліки.

Поняття “фонд” і науково-практичні підходи щодо його організації отримали подальший перегляд й опрацювання в Голландії, де 1898 року був опублікований “Підручник до класифікування та опису архівів”. Це видання було схвально прийнято у колі архівістів країн Західної Європи і впродовж наступного десятиріччя його переклали німецькою, італійською та французькою мовами. Автори підручника, відомі голландські архівісти Й. А. Фейт, С. Мюллер, і Р. Фруін, уважно вивчивши “організм” архівного фонду на перетині ідей французьких і німецьких архівістів, чітко сформулювали своє розуміння його сутності, а також основоположних принципів фондової і внутріфондової організації архівних документів, їх класифікації, озвучили кваліфіковані поради стосовно складання довідкового апарату та інтерпретації архівознавчих термінів¹³. Головна увага авторів була сконцентрована на документах офіційного походження. Підручник мав 100 тез, до кожної з них подано стисле, ретельно розроблене положення або правило, що супроводжувалося, переважно, вичерпними коментарями чи посиланням на походження цього правила. Серед них у контексті теми статті на увагу заслуговують наступні.

Перша теза. Архівний фонд є сукупністю документів, писаних малюваних та друкованих, що одержано або складено офіційно установою або кимсь з її службовців, оскільки ці документи мають залишитися у цій установі або у цього службовця.

Друга теза. Архівний фонд є органічне ціле.

Третя теза. Приватні установи та службовці теж можуть складати архівні фонди.

Четверта теза. Треба добре розрізняти архівний фонд та зібрання архівних матеріалів в архівосховищі¹⁴.

На переконання авторів підручника, архівний фонд за своїм складом завжди відображає функції та структуру певної установи, діяльність її службовців і являє собою не штучно створене зібрання історичних документів, а “живий організм”, з властивими йому індивідуальними рисами. Відтак архівіст не має можливостей заздалегідь чітко визначити структуру архівного фонду, а лише у процесі ґрунтовного вивчення всього комплексу питань, пов’язаних з його історією, він її визначає, або у разі потреби, відновлює. Якщо від установи залишився лише один документ, він підлягає в обов’язковому порядку класифікації й описуванню, наголошували голландські архівісти¹⁵. Вони вважали, що схема класифікації документів повинна відповідати первісній організації фонду, яка сформувалася в діловодстві установи. Архівіст, на їх думку, повинен суворо дотримуватися вимог принципу походження і під час упорядкування архівного фонду враховувати інтереси історичних

пошуків лише у другу чергу, тобто не допускати найменших поступок штучним класифікаціям документів, навіть у разі, якщо їх використання забезпечує більш сприятливі умови для дослідників. На відміну від німецьких колег, голландські архівісти допускали запровадження змін у первісний порядок організації фонду з метою виправлення тих відхилень, що виникли через помилки архівістів, або внаслідок змін у системі зберігання архівних документів¹⁶. У цілому можна констатувати, що підручник був задуманий авторами як практичне керівництво, але викладені у ньому основні положення стосовно фондової організації архівних документів, засвідчили прагнення голландських архівістів на теоретичному рівні обґрунтувати принцип походження.

Таким чином, середина XIX ст. стала тим рубежем, що завершив практичний і розпочав науковий етап у фондуванні архівних документів¹⁷. Розроблений західноєвропейськими архівістами принцип походження свідчив про визнання ними закономірностей документотворення у діяльності державних установ і усвідомлення значення діловодної документації як важливого джерела історичних досліджень. Виникнення й впровадження цього принципу в практику організації ретроспективних документальних комплексів спричинило утвердження і подальший розвиток фундаментального поняття архівознавства і архівної справи – “архівний фонд”, як сукупності історично пов’язаних між собою документів, що утворилися в діяльності установи або особи, як основної класифікаційної одиниці, а також сприяло його виокремленню від поняття “колекція”, сформованого бібліотечною практикою на засадах принципу приналежності. Логічним продовженням принципу походження стало запровадження в архівній практиці принципу неподільності фонду, який забороняв роз’єднувати фонди, створювати з документів штучні утворення колекційного типу. Ще одним наслідком утвердження принципу походження стало визнання західноєвропейськими архівістами прямого зв’язку внутріфондової систематизації документів з історично сформованою структурою фондоутворювача.

На міжнародному конгресі архівістів і бібліотекарів, що відбувся 1910 року у Брюсселі, принцип походження було визнано найкращою системою класифікації архівних документів для забезпечення їх раціональної організації, а також корисною для наукових досліджень у галузі історичної науки¹⁸.

Завершуючи цей огляд варто відзначити, що його головна мета полягала насамперед у тому щоб окреслити контекст епохи, домінанти тогочасного європейського культурного простору, які визначали магістральну спрямованість розбудови архівної справи, і на цьому тлі відзначити провідні принципи організації архівних документальних комплексів, що закладали фундамент архівної науки, усієї архівної ді-

яльності на практичному рівні, і безперечно, у кожній західноєвропейській країні набували своїх особливостей.

Розроблення науково-теоретичних і практичних засад поняття “архівний фонд” і фондової організації архівних документів мають свою історію в Росії та Україні.

У Російській імперії перші ідеї щодо організації архівних документів за фондовою ознакою було задекларовано російськими архівістами наприкінці XIX – на початку XX ст. у контексті реформування архівної справи держави, однак вони залишилися нереалізованими. Суперечливий характер архівного законодавства Росії, його взаємовиключні положення вносили плутанину в організацію архівної справи та ставили процес збереження документальної спадщини в залежність від рішень чиновників. З метою ширшого використання архівної інформації уряд здійснив ряд заходів щодо концентрації архівних документів, як відомо, шляхом створення історичних архівів. Через низький фаховий рівень урядової політики у галузі архівістики, відсутність належного кадрового забезпечення діяльності архівних установ, єдиних методичних підходів стан архівної справи залишався кризовим¹⁹. Варто відзначити, що в архівному законодавстві Російської імперії не було жодного загального законодавчого акту про порядок групування архівних документів установ і відомств у цілому. В окремих актах уряду про організацію ретроспективних документальних комплексів поряд із запровадженням принципу походження пропонувалося використання формально-логічних класифікацій, при цьому поняття “архівний фонд” не використовувалося. Істотно впливала на вирішення цих питань позиція провідних російських учених-архівістів. Це, зокрема, стосується постаті М. Калачова, чію плідну, багатогранну організаційну та наукову діяльність у галузі архівістики важко переоцінити. У найголовніших рисах своїх науково-теоретичних поглядів і практичних підходів у справі організації архівних документів він був прихильником традиційних формально-логічних класифікацій, що базувалися на принципі пертиненції. Упорядкувати документи архіву, на переконання вченого, означало розподілити їх по відділам або підрозділам на підставі відмінностей у змісті, а предметні рубрики сформувати з урахуванням розробленої ним “некоторой суммы общих юридических понятий”, які він вважав найбільш прийнятними і незмінними для всіх періодів російської історії²⁰.

Частина російських архівістів, яка відчула на собі недоречності формально-логічних класифікацій і була ознайомена з досягненнями західноєвропейської архівної науки, надавала великої уваги принципу походження, активно підтримуючи збереження первісного порядку документів, що історично склався у діловодстві відповідної установи і мав стати основою для їх подальшої організації на рівні архіву. Зо-

крема, Д. Самоквасов різко критикував діяльність губернських учених архівних комісій за те, що їх співробітники доволно, на свій розсуд, здійснювали класифікацію документів. Він наголошував: “Разрушая по описям исторически слагавшиеся архивные фонды правительственных учреждений и составляя из них “свой” архив, комиссия дает своим архивным материалом произвольную, ненаучную классификацию”²¹ У цьому контексті на увагу також заслуговують дві публікації російського архівіста О. Воронова – “Архивоведение. Конспект лекций, читанных в Санкт-Петербургском Археологическом институте” (1904) і його “Статьи по архивоведению. Пособие для слушателей Императорского С.-Петербургского Археологического института” (1909). У першій публікації автор розглянув історію архівної справи Західної Європи та Росії через пояснення причин виникнення архівів, їх еволюції на тлі розвитку архівної науки. Істотну частину конспекту лекцій він присвятив викладу методів архівного описування, аналізу діючих на той час у провідних країнах Європи та у Росії правил користування архівною інформацією, особливостей організації роботи державних і відомчих архівів та системи управління ними, подав ґрунтовну бібліографію до розділів конспекту²². Стосовно принципів класифікації архівних документів О. Воронов звертався до думки, “что истинный принцип архивного порядка есть историческое распределение архивного материала... Все, что жило самостоятельно в прошлом, должно жить самостоятельно и в архиве”²³. У статті “К вопросу о положении архивного дела во Франции”, що увійшла до складу другої публікації, Воронов подав глибокий аналіз розвитку архівної справи Франції та відзначив, що принцип “поваги до фонду” відображав істотні риси французької архівної школи, її здобутки, мав важливе перспективне значення. Однак у справі його практичного втілення французькі архівісти були непослідовними, оскільки під час упорядкування фондів здійснювали розподіл документів за серіями, тобто за принципом пертиненції²⁴.

У радянській практиці поняття “архівний фонд” та принципи його організації розроблялися впродовж 20-х років ХХ ст., а їх практичне втілення розпочалося наприкінці 30-х років, після затвердження низки законодавчих, інструктивно-нормативних і методичних документів, також з прийняттям Конституції СРСР 1936 року і завершенням формування Державного архівного фонду СРСР (далі – ДАФ СРСР). Істотне значення для науково-теоретичного обґрунтування цих питань і активізації архівознавчих студій мала “термінологічна дискусія” середини 20-х років, яка проходила у середовищі істориків, архівознавців, архівістів-практиків. Зокрема, велика увага питанням обґрунтування змісту поняття “архівний фонд” була приділена на І з’їзді архівних діячів РСФСР у 1925 р., де обговорювалися дві доповіді з архівної термінології, підготовлені членами московської та лєнінградської тер-

мінологічних комісій. Московська комісія (Б. Анфілов, І. Голубцов, А. Сергеев) запропонувала визначення архівного фонду наступним чином: “Архивным фондом учреждения или лица называется вся совокупность архивного материала, органически отложившаяся в процессе деятельности этого учреждения или лица”²⁵. Б. Анфілов пояснював, що основу дефініції цього формулювання становить “производственный принцип – процес деятельности, который с одной стороны образует определенные материалы, а с другой стороны – притягивает к ним другие материалы”²⁶. На його переконання, матеріали фонду органічно пов’язані саме з процесом діяльності.

Представниками ленінградської термінологічної комісії (А. Андреев, Г. Князев) було визначено архівний фонд як “совокупность единиц хранения архивного материала, объединенных в архиве в одно обособленное целое, под общим названием и обычно имеющих самостоятельную для данного собрания архивную нумерацию”²⁷. Вони вважали, що архівний фонд формується із 3-х груп архівного матеріалу: 1) матеріали, що відклалися у процесі діяльності фондоутворювача – установи чи особи; 2) матеріали, зібрані у результаті діяльності інших фондоутворювачів – установ чи осіб; 3) з історично утворених або спеціально організованих груп архівного матеріалу у самому архіві²⁸. Відмінність у підходах московської та ленінградської термінологічних комісій полягала, насамперед, у тому, що перші були прихильниками історичного принципу фондоутворення, а позиція їх колег з Ленінграду базувалася на багаторічних спостереженнях за наявними в архівах ретроспективними документальними комплексами та відображала їхні прагнення врахувати багатоманітність причин утворення і відкладання архівних документів, але при цьому чітко не виділялися істотні ознаки, властиві організації архівного фонду і колекції. У результаті на з’їзді було прийнято формулювання, запропоноване московською термінологічною комісією, що відображало сутність процесу фондоутворення і суттєво вплинуло, як показав час, на розвиток архівної науки, розроблення її понятійно-категоріального апарату, а також на практичну діяльність архівних установ. Таким чином, офіційна дефініція поняття архівного фонду була встановлена у 1925 р. У цей період російськими архівістами також активно вивчався зміст принципу неподільності архівних фондів²⁹.

Наприкінці 1920-х років спробу теоретичного осмислення поняття архівного фонду було здійснено М. Бельчиковим, російським архівістом, згодом відомим літературознавцем у його праці “Теория археографии” (1929)³⁰. Відзначимо, що осмислення фонду як історичного явища стало вихідним пунктом міркувань автора. За словами М. Бельчикова, архівний фонд – це “сгусток социальной жизни прошлого”³¹. Ще один непроминальний момент в його роботі, заслуговує на увагу – це окрес-

лення змісту поняття фондоутворювача. М. Бельчиков дотримувався думки, що “Работа учреждения порождает делопроизводственные отложения (архивы), отражающие совокупностью своих формальных и внутренних особенностей типичные черты учреждения, его деятельность и структуру...”. Відтак, соціальна генеза фонду установи, на його переконання, може бути пізнана саме шляхом ґрунтового вивчення соціально-історичних умов її організації та функцій³². Варто підкреслити, що наприкінці 1920-х років доволі впевнене на теоретичному рівні обґрунтування поняття фондоутворювача було сміливим кроком з боку архівіста, оскільки І з’їзд архівних діячів РСФСР це питання, ініційоване представниками ленінградської термінологічної комісії, не розглянув. М. Бельчиков цікавився також проблематикою організації фондів особового походження. Цій темі він присвятив студію “Приемы изучения частных фондов” (1928), де виділив три типи діячів, причетних до історії родинних фондів: фондоутворювачі – автори документів, які вони зберігали у своїх архівах, фондозбирачі – колекціонери; фондозберігачі – професіонали-архівісти³³.

На ґрунті вітчизняної архівістики одну з перших спроб обґрунтування фондової організації архівних документів за принципом походження здійснив О. Грушевський, учений-історик, причетний до розроблення концепції архівної реформи в Україні. У вересні 1917 р. під час визвольних змагань він очолив перший державний орган управління архівною галуззю – Бібліотечно-архівний відділ Генерального секретарства справ освітніх Української Центральної Ради (з 9 січня 1918 р. при Народному міністерстві освіти УНР). Під його керівництвом співробітники цього відділу розпочали виконання національно орієнтованої, науково обґрунтованої й перспективної програми розбудови архівної справи України з чітко визначеними напрямками виявлення, збереження й охорони архівних документів; повернення українських архівів з-за кордону; створення зведеного реєстру архівної спадщини; заснування Українського національного архіву; формування раціональної мережі архівних установ; видання археографічного часопису; започаткування системи підготовки фахівців архівної галузі. У процесі практичного здійснення програми вирішувався широкий спектр питань, пов’язаних з організацією документів на внутріархівному рівні, їх фондуванням, систематизацією, обліком, створенням довідкового апарату. Принципи походження і неподільності фондів були враховані вченим, як базові у розроблених ним рекомендаціях щодо заснування у Києві Військово-історичного відділу, а також простежуються в його проекті “Статуту Українського Національного Архіву”. Велику увагу приділив О. Грушевський питанням повернення в Україну цінних архівних документів, які зберігалися в наукових інституціях Росії. Згідно з розпорядженням Міністерства народної освіти, у травні 1918 р. учений очолив архів-

ну секцію, створену при Міжвідомчій комісії з питань врегулювання в українсько-російському мирному договорі проблеми повернення в Україну культурних цінностей. Відстоювання невід'ємного права України на повернення примусово вивезених до Росії за наказом царського уряду архівних документів українського походження співробітники секції оголосили головним принципом своєї діяльності. У підготовлених ними матеріалах було чітко визначено перелік унікальних і найбільш цінних документів, які підлягали поверненню в Україну: 1) з архіву Міністерства юстиції – архівів земських повітових судів, магістратів, окружних судів, палат громадянського й кримінального суду, казенних палат, вивезених до Москви після судової реформи 1864 р., Литовської Метрики і Коронної Метрики, а також усіх книг “Генеральних слідств о мастностях”; 2) з Академії Наук – всіх матеріалів Румянцевського Генерального опису Малоросії; 3) з архіву св. Синоду – архіву уніатських митрополитів; 4) з Археографічної комісії у Петрограді – матеріалів, які було вивезено у 1830-х рр. з Архіву Генеральної Військової Канцелярії, а також архівів Київських монастирів, переданих Київською Духовною Академією; 5) з Архіву Головного управління у справах друку – усіх затриманих цензурою рукописів українських письменників³⁴.

Зосередженість на пошуках оптимальних шляхів фондової організації архівних документів – прикметна риса науково-дослідної рефлексії в українській архівістиці 20-х років. Бурхливе пошукання цієї проблематики було тісно пов'язано із реформування архівної галузі, необхідністю вирішення широкого кола питань архівного будівництва. Мозаїку наукових розробок склали студії українських учених-істориків і архівістів, В. Барвінського, В. Веретенникова, О. Водолажченко, В. Домбровського, М. Лятошинського, В. Міяковського, В. Романовського, М. Яновського, в яких виразно відбилася спрямованість до осмислення та узагальнення здобутків західноєвропейської і російської архівознавчої думки, окреслення нових дослідницьких завдань і практичних підходів. Це, зокрема, ілюструє публікація у 1925 р. тексту підручника з архівознавства голландських архівістів С. Мюллера, Й. А. Фейта і Р. Фруїна у перекладі та з коментарем О. Водолажченко³⁵. Також заслуговує розгляду стаття В. Міяковського “Про реконструкцію архівних фондів”³⁶, у якій автор подав тлумачення поняття “реконструкція”, пов'язуючи її конкретно з процесом відновлення первісної структури фонду, що історично сформувалася у діловодстві відповідної установи, але через помилки архівістів, або зміни у системі зберігання архівних документів була порушена. В. Міяковський підкреслив, що реконструкцію архівних фондів “можна допустити з додержанням великої обережності, у випадках цілком ясних і потрібних ... лише у випадках помилкових або тимчасових з'єднань і розривів фондів...”, а всі її форми та випадки необхідно обов'язково зафіксувати у відповідних

документах, “щоб зберегти не тільки відомості про час, метод і напрямки реконструкції, але й відомості про тимчасові перебування справ і частин фонду в інших, чужих для нього фондах і колекціях”³⁷.

Серед публікацій привертає увагу студія М. Яновського “Поняття архівного матеріалу” (1929)³⁸, в якій автор, на підставі опрацювання значного масиву історіографічних і бібліографічних джерел, вказав на істотні ознаки, що дозволяють виокремити від бібліотечного матеріалу архівний матеріал і подав його тлумачення. Він підкреслив, що специфіка архівного матеріалу зобов’язує застосовувати до нього суто архівні принципи класифікації, а також встановити його чіткі межі, “щоб знати “куди, який матеріал треба направляти і в яких межах адміністративні архівні органи повинні стежити за матеріалами, що до них ще не надійшли і приналежність яких до архівних матеріалів викликає сумнів”³⁹.

Важливою подією в архівному світі України стала публікація підручника “Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах” (1927) В. Романовського⁴⁰, де історія архівної справи України репрезентована вченим у тісному зв’язку з її розвитком у Західній Європі, Литві, Польщі, Росії. Також підручник містить чимало відомостей про установи, в яких відклалися цінні архівні документи з історії України, зокрема, у зарубіжних архівах. Друга частина видання присвячена викладові теоретичних і методичних питань, пов’язаних з організацією архівних документів, їх класифікацією і систематизацією, а також збереженням. Принцип “поваги до фонду” В. Романовський назвав одним “з непохитних каменів у фундаменті архівознавства, камінь здобутий гірким та тяжким досвідом працівників над архівним матеріалом”⁴¹. Він стверджував, що архівний фонд – “органічне ціле – його сформувало й утворило життя тої чи іншої установи, тому розбивати його штучно, значить втрачати можливість дізнатися про життя цієї установи в цілому”⁴².

На початку 1930-х років гостру полеміку викликала стаття М. Лятошинського “Про можливість запровадження бібліотечної децимальної системи в архівній справі”(1930)⁴³. Її головним опонентом виступив В. Домбровський, який ґрунтовно розглянувши зміст бібліотечної децимальної системи у підготовленій ним студії “Децимальна система в архівній справі”(1931)⁴⁴, вважав неприйнятним її застосування через наявність в українських архівах великих масивів неопрацьованих документів. У таких умовах, враховуючи, що децимальна система є формально-логічною класифікацією, на його думку, архівіст не може нею скористатися, оскільки “йому треба...з найбільшою точністю відновити розташування архівних матеріалів у складі даного архівного фонду за принципом походження, а не за змістом”⁴⁵. Автор закликав враховувати можливості децимальної системи на практичному рівні та застосовувати її лише у тому випадку, коли не можна використати принцип походження.

У багатогранній історіографічній палітрі слід виділити низку праць В. Веретенникова, зокрема, “Уваги з досвіду по архівному будівництву” (1925)⁴⁶, “К вопросу о построении истории учреждений. (Из опыта изучения учреждений России XV–XIX веков” (1927)⁴⁷, “Про поняття “архівний фонд” (1927)⁴⁸, “До принципових питань з розборки і класифікації архівних матеріалів” (1930)⁴⁹. Наскрізним для названих студій є комплексний аналіз сутності понять “діловодний фонд, “архівний фонд”, “архівний матеріал”, широкого спектру проблем, пов’язаних з визначенням фондової належності архівних документів, їх класифікацією та систематизацією. Вони становлять найповнішу артикуляцію теоретичних поглядів і практичних підходів історика з означеної тематики, які він екстраполює у предметне і проблемне поле української архівістики 20-х років, спираючись на опрацювання широкого кола історіографічних джерел. Варто відзначити, що В. Веретенников постає в них не тільки, як прихильник і послідовник ідей голландських архівістів, але і як цікавий їх інтерпретатор. Грунтовні знання вченого усталених в європейській та російській традиціях систем описування історичних джерел, його спостереження у великих хронологічних відтинках над діахронічним (історико-генетичним) зв’язком документів з установою, у процесі діяльності котрої вони виникали та відкладалися, дали змогу сформуванню цілісного підґрунтя для узагальнень і висновків щодо фондової організації документів та їх класифікації. На переконання вченого найдоцільнішим принципом класифікації архівних джерел є принцип походження, а тому він послідовно обстоював думку про необхідність збереження первісної структури документальних комплексів, що сформувалися в діловодстві установи. Спираючись на ідеї голландських архівістів, В. Веретенников запровадив у науковий обіг поняття “діловодний фонд”, який мав стати, на його думку, основою класифікації архівних документів. Архівний фонд розглядався ним, як комплексний, на кшталт архівного депо⁵⁰, в якому могли зберігатися декілька діловодних фондів і підфондів. За пропозицією В. Веретенникова, підтриманою Є. Івановим, В. Барвінським поняттю “діловодний фонд” було надано розширене трактування, не лише як документального фонду певної установи, а й особового⁵¹.

Отже, як бачимо, упродовж 1920-х рр. у вітчизняній архівістиці сформувався спектр різноманітних підходів до розв’язання нагальних проблем фондової організації архівних документів. З точки зору ідейного навантаження, теоретичних і аксіологічних настанов публікації засвідчують прагнення їхніх авторів не тільки врятувати архівні скарби українського народу від знищення або розпорошення, але й забезпечити на державному рівні їх раціональну організацію, збереження, створення з урахуванням потреб розвитку національної культури, науки та освіти відповідних умов інтелектуального доступу до архівної інфор-

мації. Слід також відзначити співзвучність спрямування теоретичних напрацювань українських архівістів із загальними тенденціями західноєвропейської архівознавчої думки, зокрема, акцентацію їх уваги на принципі походження в інтерпретації голландських архівістів.

Централізація архівної справи впродовж 1930-х років змістила акценти наукових досліджень на пошук системних рішень щодо фондування архівних документів та їх внутріфондової організації. Адже принцип класифікації архівних документів за походженням або формування фонду за принципом діяльності фондоутворювача органічно пов'язаний з внутрішнім упорядкуванням архівних фондів, з групуванням їх документів відповідно до обраної схеми систематизації та структурних і хронологічних ознак. У цьому контексті заслуговує на увагу праця російського архівіста Г. Князева “Теория и техника архивного дела” (1935)⁵², в якій автор описав зміст і технологію виконання основних архівних робіт. Серед них найскладнішими він вважав систематизацію та описування документів, а тому приділив їм набагато більше уваги, ніж обліку, довідковому апарату чи користуванню архівними документами. Торкаючись питань систематизації архівних документів, Г. Князев виділив її два основних методи: 1) “это восстановление прежней системы, если таковая была”; 2) “тематическая разборка архивного материала внутри фонда”⁵³. Інакше кажучи, він запропонував вирізняти два методи групування архівного матеріалу – за принципом походження і за формально-логічним принципом, при цьому перевагу віддавав першому. На увагу заслуговують його рекомендації стосовно систематизації документів особового походження з урахуванням їх родо-видового складу, а також архівних колекцій. Автор був схильний вбачати головні завдання систематизації у збереженні історично сформованої внутріфондової структури документів, а також у разі потреби, в її відновленні. У своїй студії Г. Князев виклав також визначення базових понять архівної науки (за результатами “термінологічної” дискусії 1925 р.), зокрема, “архів”, “архівний документ”, “справа” “архівний фонд”, “єдиний державний архівний фонд” тощо, прагнучи відобразити в них найбільш необхідні і достатні ознаки для ідентифікації предметів, явищ, процесів архівної галузі та розкриття їх сутності.

У радянському архівознавстві з середини 1930-х років намітилося розширене трактування змісту поняття фондоутворювача – юридичної особи, посилилася увага до питань про визначення хронологічних меж його діяльності. Зокрема, поняття самостійного фондоутворювача було застосовано В. Алексєєвим до судових комісій Москви XVIII ст. і XIX ст. у його статті “Определение фондообразователя”(1937)⁵⁴. Автор проаналізував структуру обраних для дослідження установ, історію їх утворення, специфіку діяльності, систему діловодства і на цій основі

подав рекомендації щодо визначення конкретного фондоутворювача-установи у тих випадках, коли наявні архівні документи не мали точних зовнішніх ознак своєї приналежності до нього. З позиції В. Алексєєва, визначення фондоутворювача і виділення ознак його самостійності суттєво залежить від стану архівного матеріалу і повинно супроводжуватися ретельним вивченням складу, змісту, діловодного оформлення цього матеріалу. Він висловив думку про те, що архівісти у такому відповідальному напрямку своєї роботи повинні використовувати не лише усталені в їхній галузі методики і технології, але й послуговуватися даними з історико-юридичних дисциплін, зокрема, з історії установ⁵⁵. Важливі підходи до визначення істотних ознак фондоутворювача – юридичної особи і хронологічних меж його діяльності розроблено Б. Анфіловим і Л. Полянською. Зокрема, Б. Анфілов вказав на головний чинник – організаційну виокремленість фондоутворювача та приділив йому увагу в розробленому ним проекті “Правил определения архивных фондов и деления архивных материалов по эпохам” (1939). Використовуючи опис типових ситуацій, як наприклад, ліквідація установи і передавання всіх або частини її функцій іншій установі чи групі установ, ліквідація установи з наступним відновленням її діяльності і збереженням її колишніх функцій, він виділив суттєві ознаки, що дозволяють встановити хронологічні межі діяльності фондоутворювача. Л. Полянській, яка була у числі розробників “Правил определения архивного фонда” (1939) вдалося оптимізувати вирішення цього питання завдяки виділенню допоміжних ознак, а саме: правового акту, що визначає компетенцію та порядок діяльності установи, штатного розпису і окремого бюджету. У своїй статті “Правила определения архивного фонда и применение их в центральных государственных архивах” (1940)⁵⁶ вона віднесла до позитивних сторін означеного документа визнання “в качестве фондообразователей не только учреждения, предприятия, организации и т.п. в целом, но также таких их частей, которые вследствие своей организационной и оперативной обособленности отлагают документы, представляющие для историка самостоятельный интерес”⁵⁷. Визначення змісту поняття фондоутворювача-юридичної особи, його суттєвих ознак і хронологічних меж діяльності В. Автократов охарактеризував, як найвагоміший здобуток радянської архівознавчої думки 30-х років. Однак слід підкреслити, що розроблення теоретичних засад і практичних підходів до фондової організації архівних документів знаходилося у безпосередній залежності від суспільно-політичних реалій 1930-х – початку 1940-х років – утворення державної тоталітарної системи, посилення партійного контролю над архівною галуззю, жорстких репресій та кадрових чисток. Логічним завершенням курсу радянської влади на тотальну політизацію і одержавлення архівів стало підпорядкування

у 1938 р. архівної системи могутньому карально-репресивному органі – НКВС СРСР. Задекларовані владою принципи централізації та розподілу на фонди загальносоюзного і республіканського рівня відкрили широкі можливості для свідомого порушення, з політичних або ідеологічних міркувань, природних зв'язків єдиних за походженням документальних масивів шляхом переміщення стратегічних архівних фондів або окремих їхніх частин до московських центральних архівів і спеціально створених наукових центрів⁵⁸. З позицій “єдино правильного розуміння історії”, за яким кожний феномен минулого мав свою “класову сутність”, наприкінці 1930-х років було піддано критиці та згодом табуйовано непересічні здобутки західноєвропейської архівної науки. Критика “буржуазного” провенієнцпринципу в радянській теорії архівознавства була пов'язана з іменами І. Назіна та З. Добрової, які засуджували його, а також архівістів Західної Європи за відмову від визначення “політичних завдань” фондоутворювача⁵⁹. Більш зваженою була позиція М. Фоміна⁶⁰.

Подальший розвиток науково-теоретичного і методичного забезпечення фондування архівних документів набув активного характеру наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років. Значною мірою він був детермінований наступним етапом розвитку радянської держави, післявоєнними змінами в її адміністративно-територіальному устрої, а також у політичного кліматі суспільства і складі керівництва СРСР, спричинених хрущовською “відлигою”. В усіх галузях гуманітаристики виразно окреслилося прагнення подолати ідеологічний догматизм, вийти на більш вільний та широкий методологічний простір, однак, залишаючись при цьому, в межах марксистської парадигми. Серед публікацій означеного періоду слід зупинитися на статті Л. Солодовнікової та В. Цапліна “Недробимость архивного фонда и некоторые вопросы фондирования”⁶¹. Головна увага авторів була приділена актуальним і дискусійним проблемам фондування архівних документів з урахуванням основних положень двох нормативно-методичних документів – “Основных правил фондирования документальных материалов” (М., 1958) і “Основных правил постановки документальной части делопроизводства и работы архивов, учреждений, организаций и предприятий СССР” (М., 1963). На їх переконання, ці документи суттєво розвинули методичні засади фондування. Адже перший документ задекларував архівний фонд як основну класифікаційну ДАФ СРСР, конкретизував зміст принципів походження і неподільності фондів, виразно посилив інтеграційний зміст поняття “архівний фонд”, що охоплює не лише фонди офіційного або особового походження, але й об'єднані архівні фонди та колекції, уточнив архівознавчий зміст цих понять. Л. Солодовнікова і В. Цаплін підкреслили перспективне значення для архівної галузі “Основных правил работы государственных архивов” (М., 1962)

і “Основных правил постановки документальной части делопроизводства и работы архивов, учреждений, организаций и предприятий СССР”, в яких визначено сутність двох основних фондів: документального, що виникає і відкладається в усіх установах, і архівного, як найбільш цінної частини документального фонду, яка зберігається у державному архіві. На їх думку, запроваджена термінологія не змінила змісту категорії архівного фонду, як цілісної сукупності генетично пов’язаних між собою документів, що утворилися в діяльності певного фондоутворювача. Водночас вони прагнули встановити підстави, принципову можливість внесення змін у порядок фондування. Л. Солодовнікова та В. Цаплін вважали, що, оскільки “фондирование подчинено задачам использования, то вполне естественно, что фонд какого-либо учреждения (организации, предприятия) должен сохраняться в его неизменном виде не вечно, а до тех пор, пока данная организация материалов обеспечивает их всестороннее использование. Если в силу каких-либо причин принятая форма организации материалов перестает соответствовать этому требованию... может быть принято решение как об изменении порядка фондирования лишь вновь поступающих материалов от данного учреждения, так и о рассредоточении всех материалов, входивших ранее в его архивный фонд, по соответствующим коллекциям или объединенным фондам...”⁶². У такому формулюванні категорія архівного фонду вже не відображала об’єктивний та закономірний характер фондоутворення. Проте позиція авторів ґрунтувалася на тогочасних реаліях. Адже архівістам доводилося часто працювати з розпорошеними фондами: одна їх частина вже надійшла на постійне зберігання, інша ще знаходилася в архіві установи, а третя – не вийшла із стадії діловодства⁶³. Ця ситуація давала підстави для висновку – архівний фонд можна роз’єднати. Стаття викликала широку полеміку, а її тематика обговорювалася на конференціях і семінарах⁶⁴ з питань фондування і обліку.

У 1959 р. побачила світ праця М. Петровської “Систематизация документальных материалов в советских архивах”⁶⁵, в якій автор проаналізувала погляди західноєвропейських, російських і радянських архівістів на групування архівних документів і докладно зупинилася на змісті поняття “систематизація”, основних принципах систематизації ДАФ СРСР та їх тлумаченні, типах схем систематизації документів у межах архівного фонду, висвітлила особливості систематизації документів особового походження. Під систематизацією вона розуміла “научную группировку документальных материалов и их последовательное расположение”⁶⁶. В окремих випадках автор використовувала термін “класифікація”, але не розкрила його змісту. Термін “систематизація” М. Петровська застосовувала під час викладу характеристики групування архівних документів у межах фонду, групи фондів та у межах ДАФ СРСР.

Значний внесок у розроблення теорії архівного фонду і фондування архівних документів зробив видатний радянський вчений-архівіст В. Автократов⁶⁷. Його теоретична модель базувалася на системно-структурному аналізі фондоутворення як такого, що має риси природно-історичного процесу і базується на трьох основоположних принципах: походження (провенієнцпринцип), неподільності архівних фондів, “фондової чистоти” (відсутність чужорідних включень). У 1970-ті роки завдяки працям В. Автократова у радянському архівознавстві відбулася реабілітація провенієнцпринципу і вдалося позбутися хибних метаморфоз стосовно його оцінки. На переконання вченого, головні завдання архівістів полягали насамперед у системному осмисленні закономірностей формування архівного фонду, використанні ефекту інформаційної взаємодії його складових та забезпечення цілісності, удосконаленні довідкового апарату.

Отже, в радянській практиці розроблення і розвиток поняття “архівний фонд”, як основної класифікаційної та облікової одиниці в його сукупному значенні та як окремого документального комплексу, розпочалися на початку 1920-х років і завершилися наприкінці 1930-х років. Базисним принципом організації архівного фонду був визначений принцип походження, який за своїм змістом співпадав із провенієнцпринципом, запровадженим у діяльність архівних установ Західної Європи з кінця XIX ст. Однак на відміну від своїх західних колег, радянські архівісти у випадках незадовільного стану діловодства або надто запутаної організаційної структури установи допускали можливим при систематизації архівного фонду реконструювати його склад. Слід відзначити високий науково-теоретичний і практичний рівень розробок щодо фондової організації архівних документів, їх класифікації, систематизації, описування, експертизи цінності, здійснених українськими провідними вченими-архівістами та генерацією молодих науковців. Своєю багатогранною науковою діяльністю вони формували “золотий фонд” української архівістики.

Остаточне уточнення змісту поняття “архівний фонд” в його інтеграційному значенні, окреслення специфіки та основних правил організації архівних фондів офіційного й особового походження, об’єднаних фондів і колекцій, їх систематизації відбулося наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років. Завершальним етапом науково-теоретичного, методичного і практичного утвердження фондової організації архівних документів за принципом походження слід вважати середину 1960-х років. У 1965 р. ці питання було проаналізовано на всесоюзній науковій конференції. Архівний фонд було послідовно визнано основною класифікаційною одиницею в “Основных правилах работы государственных архивов” (М., 1962), пізніше – у монографії К. Рудельсон “Современные документные классификации” (М., 1973), підручнику “Теория и прак-

тика архівного дела в ССРСР” (1984)⁶⁸ і остаточно закріплено у “Правилах работы государственных архивов” (М., 1984).

Із здобуттям Україною незалежності розпочався якісно новий етап у розвитку її архівної галузі, позначений переосмисленням пройденого шляху, виявленням істотно нових перспектив поступу на засадах нового світобачення, методології та культури, вирішенням широкого спектру законодавчих, організаційних, наукових і методичних проблем функціонування НАФ і, зокрема, його базового поняття – архівного фонду. Свідчення тому – розлога мозаїка публікацій: наукових статей, розвідок, збірників, ґрунтовних монографій, прикметними рисами яких є орієнтація на визначення сучасних ідеалів науковості, удосконалення понятійно-категоріального апарату, пошук модерних технологій дослідження з використанням здобутків різних сфер гуманітарного знання. Але це вже тема іншої статті.

¹ *Зашикільняк Л. О.* Методологія історії: проблеми розвитку // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи: Матеріали Всеукраїнської наук. конф. – Харків, 1995. – С. 40.

² *Кулешов С.* Ще раз про “доджерело” // Студії з архів. справи та документознавства. – К., 2002. – Т. 8. – С. 135–139.

³ *Новохатський К.* Гуманітарна місія архівів та реформування архівної справи в Україні // Архіви України. – 2007. – № 1–3. – С. 79.

⁴ *Бржостовская Н. В.* Архивы и архивное дело в зарубежных странах (История и современная организация): Учебное пособие. – М., 1971. – С. 49–50.

⁵ *Яковенко Н.* Вступ до історії. Критика. – К., 2007. – С. 144–145, 231.

⁶ *Бржостовская Н. В.* Архивы и архивное дело в зарубежных странах... С. 61.

⁷ *Charmes X.* Le Comite des travaux historiques et scientifiques. Т. 2. Paris, 1886. – Р. 4.

⁸ *Тарле Е. В.* Сочинения в 12-ти томах. – М., 1958. – Т. IV. – С. 614.

⁹ *Duchemin M.* Le respect des fonds en archivistique // La Gazette des archives. – Paris, 1977. – № 97. – Р. 73.

¹⁰ *Автократов В. Н.* Теоретические проблемы отечественного архивоведения. – М., 2001. – С. 304.

¹¹ Там само. – С. 303.

¹² *Зибель Г.* О законах исторического развития. – СПб, 1866. – С. 10.

¹³ *Müller S., Feith J. A., Fruin R.* Handleidung voor het ordenen en beschrijven van archieven. – Groningen, 1898.

¹⁴ Цитується за частковою публікацією тексту в перекладі та з коментарем *Водолажченко О.* “Підручник до класифікування та опису архівів” Мюллер’а, Фейт’а та Фруен’а // Архівна справа. – 1925. – Кн. 1. – С. 24.

¹⁵ *Голубцов И.* Архивисты Голландии о приведении в порядок и описании архивов // Архивное дело. – 1925. – Вып. II. – С. 17–26.

¹⁶ *Водолажченко О.* “Підручник до класифікування та опису архівів” Мюллер’а, Фейт’а та Фруен’а ... С. 25.

¹⁷ *Боряк Г.* Національна архівна спадщина України та державний реєстр “Археографічна Україніка”. Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. – К., 1995. – С. 180.

- ¹⁸ *Русинов Н. В.* Регистратура и архив // Архивное дело. – 1926. – Вып. VII. – С. 17.
- ¹⁹ Нариси з історії архівної справи в Україні / За загальною ред. І. Матяш і К. Климової. – К., 2002. – С. 291.
- ²⁰ *Калачов Н. В.* Архивы // Труды I Археологического съезда в Москве, 1869 г. – М., 1871. – С. 211, 216.
- ²¹ *Самоквасов Д. Я.* Архивное дело в России. – М., 1902. – Кн. 1. – С. 61.
- ²² *Воронов А. П.* Архивоведение: Конспект лекций, читанных в Санкт-Петербургском Археологическом институте. – Санкт-Петербург, 1904. – 51 с.
- ²³ Там само. – С. 16.
- ²⁴ *Воронов А. П.* Статьи по архивоведению. Пособие для слушателей Императорского Санкт-Петербургского Археологического института. – Санкт-Петербург, 1909. – 19 с.
- ²⁵ Протоколы I съезда архивных деятелей РСФСР, 14. – 19 марта 1925 г. // М. – Л., 1926. – С. 253.
- ²⁶ Там само. – С. 253.
- ²⁷ Там само. – С. 254.
- ²⁸ Там само. – С. 306.
- ²⁹ *Жданович Я., Любавский М.* К вопросу о недроблении архивных фондов // Архивное дело. – 1926. – Вып. 5–6. – С. 57–67.
- ³⁰ *Бельчиков Н.* Теория археографии. – М.– Л., 1929. – 74 с.
- ³¹ Там само. – С. 59–60.
- ³² Там само. – С. 57, 59–60.
- ³³ *Бельчиков Н.* Приемы изучения частных фондов // Архивное дело. – 1928 – № 1. – С. 30–33.
- ³⁴ *Матяш І. Б.* Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. – К., 2001. – С. 14–29.
- ³⁵ *Водолажченко О.* “Підручник до класифікування та опису архівів” Мюллер’а, Фейт’а та Фруен’а // Архівна справа. – 1925. – Кн. 1. – С. 24–332.
- ³⁶ *Міяковський В.* Про реконструкцію архівних фондів // Архівна справа. – 1927. – Кн. 4. – С. 22–27.
- ³⁷ Там само. – С. 27.
- ³⁸ *Яновський М.* Поняття архівного матеріялу // Архівна справа. – 1929. – Кн. 9–10. – С. 49–63.
- ³⁹ Там само. – С. 63.
- ⁴⁰ *Романовський В.* Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. – Х., 1927. – 170 с.
- ⁴¹ Там само. – С. 126.
- ⁴² Там само. – С. 129.
- ⁴³ *Лятошинський М. В.* Про можливість запровадження бібліотечної десятичної системи в архівній справі // Архівна справа. – 1930. – Кн. 1. – С. 60–62.
- ⁴⁴ *Домбровський В.* Децимальна система а в архівній справі // Радянський архів. – 1931. – Кн. 3. – С. 83–93.
- ⁴⁵ Там само. – С. 87.
- ⁴⁶ *Веретенников В.* Уваги з досвіду по архівному будівництву // Архівна справа. – 1925. – Кн. 1. – С. 1–17.
- ⁴⁷ *Веретенников В.* К вопросу о построении истории учреждений. (Из опыта изучения учреждений России XV–XIX веков // Наукові записки науково-дослідчої катедри історії української культури. – К., 1927. – № 6. – С. 14–25.

- ⁴⁸ *Веретенников В.* Про поняття “архівний фонд” // Архівна справа. – 1927. – Кн. 4. – С. 28–35.
- ⁴⁹ *Веретенников В.* До принципів питань з розборки і класифікації архівних матеріалів // Архівна справа. – 1930. – Кн. 1. – С. 30–40.
- ⁵⁰ *Веретенников В.* Про поняття “архівний фонд”...С. 30.
- ⁵¹ *Боряк Г.* Національна архівна спадщина України та державний реєстр “Археографічна Україніка”. Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи...С. 185.
- ⁵² *Князев Г. А.* Теория и техника архивного дела. Л.: Лоция, 1935. – 122 с.
- ⁵³ Там само. – С. 31–32.
- ⁵⁴ *Алексеев В.* Определение фондообразователя // Архивное дело. – 1937. – № 3. – С. 24–38.
- ⁵⁵ Там само. – С. 38.
- ⁵⁶ *Полянская Л.* Правила определения архивного фонда и применение их в центральных государственных архивах” // Архивное дело. – 1940. – № 4. – С. 23–28.
- ⁵⁷ Там само. – С. 25–26.
- ⁵⁸ *Боряк Г.* Національна архівна спадщина України та державний реєстр “Археографічна Україніка”. Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи...С. 196.
- ⁵⁹ *Назин И., Доброва З.* “Провениенцпринцип” в построении архивного фонда // Архивное дело. – 1937. – № 1. – С. 61.
- ⁶⁰ *Фомин Н.* Систематизация архивных материалов // Архивное дело. – 1937. – № 2. – С. 83.
- ⁶¹ *Солодовникова Л., Цаплин В.* Недробимость архивного фонда и некоторые вопросы фондирования // Вопросы архивоведения: науч.-информац. бюллетень. – 1964. – № 4. – С. 73–80.
- ⁶² Там само. – С. 78–79.
- ⁶³ Обзор состояния фондирования и учета документальных материалов в архивных учреждениях СССР. – М., 1964. – 28 с.
- ⁶⁴ *Петровская М. Ф.* Определение понятия архивного фонда и его границ в советском архивоведении и образование объединенных архивных фондов // Труды научной конференции по вопросам архивного дела в СССР. – М., 1965. – Т. 1. – С. 310–317.
- ⁶⁵ *Петровская М. Ф.* Систематизация документальных материалов в советских архивах. – М., 1959. – 80 с.
- ⁶⁶ Там само. – С. 3.
- ⁶⁷ *Автократов В. Н.* О разработке типологии фондов, коллекций и других документальных комплексов, хранящихся в государственных архивах // Труды ВНИИДАД. – М., 1974. – Т. 5. – Ч. 2. – С. 2–28; *Він же.* Теоретические проблемы отечественного архивоведения [Текст] / Владимир Автократов. – М.: РГГУ, 2001. – 396 с.; *Він же.* Понятие происхождения в архивоведении // Археографический ежегодник за 1978 г. – М., 1979. – С. 142–154.
- ⁶⁸ *Боряк Г.* Національна архівна спадщина України та державний реєстр “Археографічна Україніка”. Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи...С. 185–187, 190.

В статье на основе широкого спектра историографических источников рассмотрено становление и особенности развития исследования проблем фондирования архивных документов.

Ключевые слова: фондирование, архивный документ, архивный фонд, классификация архивных документов, систематизация архивных документов, Национальный архивный фонд.

In the article, based on a broad range of historiographic sources is considered history of formation and development of research of funding problems of archival documents.

Keywords: funding; archival documents; archival fund; classification of archival records; archival documents ordering; National Archive Fund.